

on Eduard Lepik, kes sõja lõpul oli Praha staadionil tuhandete sõjavangide seas. Seal ta saadetud suures, ligikaudu 10 000-mehelises kolonnis leidis umbes 150 eestlast. Lepik sattus marssima sakslaste seas, kus varjas oma päritolu. Vangid saadeti augustis 1945 Rjazanisse NSV Liidus. Sealses laagris nimetas Lepik oma nimeks Eduard Lápich. 1949. aasta lõpus repatrieeriti sakslane Lápich Saksamaale.

Järelümberasujana Saksamaale siirdunud Olaf Tammark sõdis samuti Narva pataljonis, aga 1944. aastal otsustas ta jääda Eestisse. Metsavend Tammark võeti kinni detsembris 1945. Ta mõisteti 10 aastaks vangilaagrisse, kust vabanes ning repatrieeriti Saksa sõjavangina „kodumaale“. Järelümberasuja Eerik Heine langes vangi hilissuvel 1944 Tartu lähedal. Tal õnnestus 1947. aastal sõjavangide laagrist põgeneda, elas mõnda aega illegaalina ja vangistati uuesti. Eerik Heine vabanes 1956. aastal Saksamaa LV kantsleri Konrad Adenaueri saavutatud amnestiaga ja siirdus elama Lääne-Saksamaale.

Kokku on Kaldma mälestusi 58 masinakirjalehekülge. Välja valitud fragmendid käsitlevad tema vangistamist ning esmajoones mitmesuguseid meenutusi, millest on üsna arvukates vangilaagrite mälestustes vähem juttu tehtud, samuti mõningaid tema mõtisklusi. Need näitavad noormehe avarat pilku. Tal on sageli kõhklusi oluliste otsuste ees, aga tal oli ka korduvalt õnne teha keerulises olukorras õige valik. Et Kaldma on kirjutanud mälestused õige varsti pärast sõja lõppu, paistavad need silma oma detailsusega ning on kohati üsna belletristilised. Küllap on järgnevad read igati ausalt kirjutatud, alates juba ootamatust vangilangemisest, mille järel juhtus ka üsna kogenud sõjamehel ihuhäda, ja nii, et ta šokki sattunud organism ei suutnud midagi teha selle takistamiseks. Mälestuste käsikiri asub Ameerika Ühendriikides Lakewoodi arhiivis.

Autori mälestustes on tehtud vaid üksikuid hädapäraseid keelelisi parandusi.

Minu sõjavangipõlv Siberis ja kuidas ma sealt vabardusse pääsesin. Mälestused

Väino Kaldma

1.

Augustikuu päikeseküllane päev oli lõppemas. Vaibuma hakkas lahingukäragi ning hajus mürskude lõhkemisest tekkinud peen tolmuloor kõrrepõllu kohal. Alt orust, venelaste eesliini tugevamat kaitsepositsiooni moodustavast külast, kerkisid päevaste suitsupilvede asemel üksikud, veripunaselt lõkendavad tulesambad ja kerge tuuleõhk kandis võigast laipade lehka ja haavatute jubedaid karjeid üle „Narva poiste“ hõredalt paiknevate kaitsepesade.

Rühmaülemalt olin saanud käsu laiendada meie ühist pesa, mille kaevasin möödunud ööl. Töö lõppedes jäin pingutusest värisevate lihastega ja mõtetest tühja peaga süvenevasse pimedusse vahetima. Eelmise päeva ebaõnnestunud rünnaku, öise positsioonivahetuse ja päevase lahingu väsimus lasus tinaraskena kogu kehal. Tundsin, kuis silmalaud hakkasid värisema ja ...

Mind äratas rühmaülema kare hää:

„Poiss! Sa magad ju?“ Virgusin. Tahtsin vastata, ent ülemus jätkas häätujuuliselt: „Roni pealegi augu põhja ja tuku.“ Seda käsku ei olnud vaja korrata.

Loodetud rahulikust unest kujunes aga unenägudes sonimine. Tajusin mingit hädaohu tunnet. Ei saanud end kaitsta. Mingi plankaia ääres seisis aga sinipunase mütsiga venelase irvitav nägu.

Neist lummutisist vabastas mind jällegi rühmaülem, kes raputas mu teadvusele. Ärgates nägin

teda koos esimese rühma ülemaga augu serval kükitamas. Nende keskel lamas haavatu. Sain käsu viia lamaja sidumispunkti. Haavatu oli esimesest rühmast. Näost kahvatuna kirus ta vaikselt: „Kuradi sead! Kogu valangu panid vasakusse õlga. Kuid küll ma juba ise käin, kui mind ainult natuke toetad.“ Kuu tõusis parajasti taevaservale, laotades öisele maastikule hõbevalge katte. Sammusime aeglaselt mööda nõgu tahapoolle. [– – –]

Kompanii komandopunktis asus ka sidumispunkt. Kunagise kolhoosi tallihoone põrandal lamased haavatute read, õhku täitis joodi lõhn ja sanitaride kirumised. „Palju, palju ... Veel üks selline päev ja teil pole ees[liinil] ühtki meest. Köök ja voo on ammugi ette käsutatud ja pooled lamavad neist juba siin.“

Väljusin. Ent vaevalt hoone nurgani jõudnud, seisatusin jahmunult. Veri valgus põskedesse ja süda kloppis ägedalt. Unes nähtud viirastus kohutas mind uuesti. Kuuvalgusest ülekülvatud kolhoosi õue tagaserval seisis jaosuurune salk. Selgelt nägin nende moondamismantlitesse mähitud kogusid. Nad näisid mind üksisilmi jälgivat.

Kurat! Mis argpüks siis minust on saanud? Üks meie jagu läheb vist luurele ja mina kohkun kui tonti nähes, pomisesin pahaselt ja astusin otsustavalt ees seisva hoone poole, et rutem rühma positsioonile jõuda. Kuis olen ma küll seda sammu kahetsenud ...

Hoone nurga taha astudes tundsin end tagant haaratavat ja sama äkki seisis mu ees ärritusest moondunud mongoollase nägu. Järgmisel hetkel külma nagaanirauda otsaesisel tundes kuulsin venekeelset ärritatud, kuid nõudvat sosinat: „Vait olla!“

Nüüd alles taipasin, mis juhtunud ja mõtted tormasid maruhoona ajusse. Läbi! Lõpp! Siis aga meenus püstol, kuid samas tõmmati see vöölt ja võõrad käed kobasid taskutes. Äkki vallutas mu lämmatav hirmuhoog. Keha hakkas väriseva ja higi näis kõikidest pooridest välja paiskuvat. Tundsin kuis midagi märga püksisäärt mööda nirises. Ma ei saanud seda takistada. Avasin suu, kuid ähvardav „vait olla“ sulges selle uuesti. Külma raud suruti mu seljale ja tasane käsklus pani jalad liikuma. Oma ees ja kõrval nägin kujusid moondamismantlites. „Kiiremini!“

Käsklus andis mu mõtetele uue suuna. Silmade ette kerkis ema, isa, õde, vend; lõbusad puhkepäevad Tallinnas; Laine – tundmata sinisilmne kalevlanna Tartust. Kõik möödunud päevad libisesid õnneküllastena vaimusilmade eest läbi. Taipasin, et kõigele sellele on saabumas nüüd lõpp. Jõudes aga täielikult selgusele olukorras muutusin rahulikuks, isegi rõõmsatujuliseks, nagu oleks surmaminek mõni ahvatlev seiklus. Niipalju hirmu, niipalju äärmusest äärmusse langemisi, niipalju mälestuspilte ja läbi aju tormavaid mõtteid mõne minuti jooksul pole ma ennem ega ka hiljem läbi elanud.

Uus päev hakkas koitma. 15. august 1943.

Hommikuhämaruses peatusid mu konvoeerijad ühe küla tagaserval asuvate majade juures. Üks vangistajatest ütles midagi aeda püstitatud telgi ees seisvale valvurile. Viimane kadus hetkeks telki, kust varsti ilmus nähtavale unine, sassis juustega ohvitser. Mehele järgnes sassispäine ja unine tüdruk. Luurejao ülem raporteeris. Ohvitser mõõtis mind pilkudega. Tema kõrval seisev tüdrukki vaatles mind püüesilmi. „Ilus sõdur,“ lausus ta lõpuks. Ümberseisev venelaste salk irvitas kahe-mõtteliselt, ohvitser aga algas küsitlemist.

„Vene keelt oskad?“

„Natuke.“

„Mis nimi?“

„Valdo Kaar.“

„Auaste?“

„Kapral.“

Järgnes mingi korraldus sõduritele ja ohvitser kadus telki. Sõdurid toimetasid mu kallal veelkordselt läbiotsimist. Vene tüdrukut huvitas mu kirjataskust nähtavale tulev Laine pilt. Kohe haaras selle ja süvenes vaatlemisse. Usun, et lugesin ta näolt valulikkude kahjutunnet, kui ta pildi tagasi ulatas. „Liebling?“

„Ei, õde.“

Pilt oli ka kõik, mis mulle taskusse jäeti. Ent mu kätte jäi ka sini-must-valge rinnalipuke, mida kandsin kuue krae nurga all. Sõdurite ahned pilgud peatusid nüüd mu säärikuil. Varsti istuski üks neist murule, kiskus jalast presentsaapad ning viskas need mulle. „Vahetame“, ja juba ta oligi mu saksa laiasääreliste kallal. Tema presendist jalatsid olid aga mulle väiksed. „Nitshevo! Laagris saad uued.“

Ohvitser ilmus. Seekord päris eeskirjakohaselt mundris. Läksime aias välja tänavale, kus ootas kõhn hobusekronu pooleldi lagunenuid vankri ees. Istusin ohvitseri kõrvale. Mu selja taha kükitas vahisõdur.

Möödusime kastemärgadest põldudest, kus hulgaliselt paiknes hästimoondatud patareisid. Tahtmatult meenus see meie paari jalaväe saatekahurit ja Harkovist läbisõidul nähtud poolpaanikas Saksamaa poole veerevaid raskesuurtükiväe üksusi. Imestasin, miks venelased meie pataljoni positsioone möödunud päevade jooksul rünnanud pole. Täna näis rindel täielik rahu valitsevat.

Ohvitser peatas hobuse metsatukas, mis kubises igat liiki mootorsõidukeist. Nende roheliseks värvitud mootorikatetel ilutses „US Army“. Nüüd nägin oma silmaga seda, millest räägiti kuid milles ulatusest ei osanud ennem endale õiget ettekujutust luua – Ameerika abi Nõukogude Liidule.

Mind anti üle kahele ohvitserile. Üks neist oli jässakas, kuppusid täis õlakutega ja sümpaatse näoga, teine pikk ja sale NKVDst. Mõlemad kuulasid tähelepanelikult mu saatja ettekannet ja võtsid vastu kirjatasku sisu. Mind viidi eemale ja käsutati murule istuma. Ohvitserid sorisid mu dokumente. Möödus minuteid. Segaste tunnetega ootasid ülekuulamise algust.

Eemal talitas keegi vana sõdur katelokkidega. Ainiti vaatles ta mind, olles nagu kahevahel. Siis aga sammus otsustavalt ohvitseride juurde ning küsis, kas tohib mulle anda ülejäänud suppi. Seda lubatigi. Nii sain oma esimese vangieine. Esimese ja maitsvaima, sest katelokitais paksu hirsisuppi oli nähtavasti tõesti meistri vaaritatud. Mulle maitses see igal juhul suurepäraselt. Muidugi oli nälg oma võrtsid juurde lisanud. Too vana sõdur tundis kindlasti peale sovjetparadiisi ka teisi paradiise.

Ülekuulamine algas. Istusime kolmekesi murul. Pikk NKVD mees võttis kaarditaskust paberilehe ja pliitsi, tõmbas puusalt nagaani ja küsitles. Võrdlemisi korralikus saksa keeles tuli küsimus küsimuse järel. Nimi, auaste, väeüksus, rahvus. Mitte sakslane? Eestlane? Kuidas?

Märkasini kohe, et küsitlajal oli õige udune pilt Eestist ja eestlasist ja ruttasin seletama. „Volksdeutscher, 1939. aastal Saksamaale asunud.“ Küsija ei teadnud, kes nende loigus on vastaseiks. Et tegemist on SS-üksusega, seda ainult teati. Järgnesid küsimused väeosa liikumiste, positsiooni väljaehituse ja relvastuse kohta. Püüdsin teha end võimalikult rumalaks. Seletasin, et olen sanitar ja ei tea positsioonide väljaehituse kohta midagi ütelda. Mu vangistajad nägid mind haavatuga ja see asjaolu laskis mu seletusi sobivas valguses paista. Relvastuse suhtes ütlesin enda täiesti võhiku olevat. Olen näinud ainult püssimehi ja kuulipildureid. Kahurite juurde mu töösektor ei viivat.

„Mitu „Tiiger“ tanki teil on?“ Olin näinud ainult üht tanki, mis meid eelneval päeval paari poognaga kõrrepõllul ja mitmekordse nähtavale ilmumisega tublisti toetas. Venelastel oli jäänud kindlasti mulje, et tegemist on tankiüksusega. Vastasin, et täpselt ei tea, aga käikudel eesliini ja sidumispunkti vahel olen näinud kolhoosi ligidal metsas terve trobikonna. Venelane tahtis teada arvu. Vastasin, et pole lugenud, aga kogu metsaalune on täis. Ise mõtlesin, et las kütavad tühja metsatukka, kuid ohvitserid ei pidanud tankide lugu veel lõppenuks. Nagaan tõsteti põlvilt ja käratati: „Mitu?“

Minu hirmumoment oli üle elatud. Olin juba harjunud surmamõttega. Ükskõikse rahulikkusega vastasin: „Teie relva ma ei karda. Tapate mind nagunii varem või hiljem. Mida ma ei tea, seda öelda ka ei saa.“

NKVD mees naeris. Käratas siis vahisõduri ligi ja andis mingi käsu. Pidin tõusma ja edasi liikuma. Arvasin, et nüüd on siis lõpp. Kukul muutus uuesti külmaks. Ootasin pauku seljatagant. Ihu kattus higiga, kuid südames oli endiselt rahulik. Tahtsin mõelda emale. Ta lahkumispisaratest märg nägu kerkiski silme ette. Arvasin kuulvat ta murtud häälele lausunud sõnu kui palvet: „Poeg, mu poeg ...“

Hellushoog valdas mu meeli ja pisarad kerkisid silmi. Kuid lasku ei tulnud. Olime jõudnud süga-

vale metsa. Väikesel lagendikul käskis mu saatja peatuda ja istuda. Langesin kurnatuna murule. Ma ei suutnud aru saada, milleks selline viivitamine. Äkki hakkavad piinama, torkas pähe ja vihasena sisistasin hammaste vahelt:

„Lase, mis sa vahid!“

„Ei ma lase, poju. Laagrisse lähed. Ema sul on?“

„Jah!“

„Isa?“

„Jah!“

„Nojah, töötad meie juures niikaua kui lõpeb sõda. Siis lähed koju,“ trööstis mind venelane.

Nüüd kasvas mus elutahe. Endine ükskõiksus oli kui käega pühitud. Tahtsin kõik raskused taluda. Tänu sellele, tulin hiljem läbi tuhande katsumuse ja suutsin end säästa. Elutahe – rõõm ka tühipaljast eksisteerida võimisest. Seda tunneb ja suudab mõista ainult see, kes on kord lõpparved kokku võtnud ja surmavikati viimast lööki oodanud.

2.

Vangipõlve kolmandal päeval sammusin kümnekonna näljas ja janus kaasvangiga mööda Ukraina külavahelisi teid, kaugemale tagalasse. Meid konvoeeris viiemeheline saatemeeskond. Üks valvuritest ees, kaks külgedel, üks taga ja viies, seersant, kord siin, kord seal. [– – –]

Järgmise päeva õhtuks jõudsime asutuse juurde, mis reetis juba kaugelt oma otstarbe. Keset lagedat välja seisis pikk aidataoline hoone, ümbritsetud okastraataiast. See sai nüüd meie järjekordseks eluasemeks. Siitpeale algas põrgu.

Registreerimisel päriti vaid nimesid. Salgasin oma nime ja rahvuse. Werner Kaltmannina tunneb mind kogu järgnevate aastate jooksul kogutud mahukas ülekuulamise mapp ja sellenimelisena tundsid mu saatusekaaslased kuni vangipõlve lõpuni. Königsbergis mobiliseeritud sakslane Werner Kaltmann astus Võrumaa ürgorgudes võrsunud eestlase asemele. Julguse selleks sammuks andis mulle tähelepanek, et saatemeeskond ei andnud üle mingisuguseid dokumente.

Pärast hirsileent, milles üks tera otsis teist ja mille hallil pinnal ei ilutsenud ühtegi rasvamulikest, vajuksime surmväsinuina põrandale. Olime just uinunud kui üks pärani prahvatas ja meie „Personalchef“ – noor, kuid metsik venelane hüppas karjades magajate keskele. Nuudi abil peksis ta kõik silmapilkselt ärkvele ja ruumist välja. Väljas ootavad sõdurid kiskusid kohkunud vangidekarja alasti ja algas riiete tuuseldamine. Poolhullunud „chef“ käis ühe juurest teise juurde, vandus tulist kurja kõiges venekeele lopsakuses ja kubemes, suus ja kaenla all läbiotsimist toimetades räuskas poolvigases saksa keeles: „Messer mir geben! Uhr? Ring?“ Peale sõrmuste ja õmblusnõelte nad midagi ei leidnud. Oma sini-must-valge lipukese suutsin keele all hoides säästa. Läbiotsimisi korraldati aga pea iga päev.

Sellesse laagrisse toodi pidevalt vangide grupe. Ka üks Narva pataljoni mees saabus ühel päeval. Venelastest ümberpiiratuna oli ta tahtnud ennast tappa käsigranaadiga. Õnneks või õnnetuseks purustas granaat ainult ta käe. Mees oli siiski õnnelik, sest sama granaat surmas ka ründava venelase. On tõesti ime, et teda ellu jäeti. Hästi teda küll ei koheldud. Seda tunnistas siniseks pekstud nägu ja sidemetes pea. [– – –]

3.

Kurskis juhiti meid läbi kõikide tänavate, millistel oli natuke suurust ja laiust. Rahvas jooksis meid kõikjal vaatama. Meie pilkajaiks olid ainult noorukid ja sõdurid. Vanemad tsiviilelanikud vaatlesid meid poolkohkunud silmega ja mõni vanaeit usaldas isegi vangile leivakooreksi pihku panna.

Suurlaager asetses väljaspool linna. Selle kogu tänavapoolne külg oli ehitatud punaste lippudega ja loosungitega risti-rästi postide vahel. Väravatel ja puudel ilutsesid vene- ja saksakeelsed plakatid, mis kuulutasid verist lõppu hitlerlastele ja lasid elada Nõukogude Venemaad ja selle juhte, eesotsas „palavalt armastatud isakest geniaalse juhina ja maailma päikesena“.

Saabusime õhtupoolikul. Meid oli vastu võtmas kari ohvitsere. Haiged eraldati tervetest. Siin nägin ka viimast korda oma saatuskaaslast „Narva poiste“ seast. Ta läks koos haigetega. Laagri eesõuel seistes nägin ta määrdunud sidemetes pead ühe kahekordse hoone ukse vahele kaduvat. Viimaseks meievaheliseks kokkuleppeks jäi, et esineme venelaste seas sakslastena.

Registreerimisele järgnes riiete täidest puhastamine täisaunas ja enda pesemine. See oli kui lunastus. Veel kunagi pole ma veest nii suurt mõnu tundnud kui tookord. Pesemisele eelnes karva-võtmine. Juuksed kui ka kõik teised karvad läksid kõige liha teed. Igati paljaks tehtutena ja puh-takspestutena neelasime lõpuks oma peedisupi ja leivatüki ning kukkusime siis poolsurnutena magamislavatsitele. [– – –]

Kurski laager oli õieti läbikäigulaager. Siin selekteeriti vangid ja koostati transpordid töölaagriteesse minejatest. Siin olid esindatud kõik rahvused, kes sõidid idarindel venelaste vastu. Siin lasti näljamarsi haavu parandada, kuid alustati ühtlasi ka propagandamürgi süstimist. Rahvused ässitati üles. Sakslast ei tahtnud ükski muulane enam tunda. Selgelt on meeles saarimaalaste avalik-vaenulik hoiak oma sakslastest saatusekaaslaste vastu. Need, enamuses sünnilt sakslased, ei rääkinud äkki enam sõnagi saksa keelt, vaid murdsid hoolega prantsust. [– – –]

4.

Viiskümmend meest loomavagunis. Kahele poole ust olid ehitatud magamislavad, millest kumbki pidi mahutama 12 inimest. Õhuvahetuse eest hoolitses kummagi lavatsi kohal asetsev, tugevasti trellitatud aknaavaus. Loomulikkude tarvete rahuldamiseks ilutses ukse alla ehitatud plekkтору, mis tuli igakordse tarvitamise järgi kepiga läbi torgata.

Sain omale koha lavatsile akna alla. See oli kõige külmem magamisase, kuid ka kõige värskema õhuga. Ja mis kohe selle väärtust vähemalt minu silmis tõstis, oli see, et ta võimaldas alalise väljawaate, kontakti ümbruskonnaga. Nii võisin alati jälgida, kuhu sõidame. Esialgu jõudsime kiiresti edasi. Peatusi tehti öösiti ja see, paraku, ei lasknud näha kus viibime. Päikese järgi orienteerudes viis tee üldsuunas põhja. Arvatavasti läbisime Orjoli ja pöörde itta tegime Tuulas. [– – –]

Olles oma kaaslasist eraldatud nende kõnelusis, mis toimusid enamasti murdelistes keelevormides, mu harjumatu saksa keele oskuse ja omatehtud otsuse tõttu jääda märkamatuks, leidis mu mõttemaailm küllaldaselt vaba aega kõige mitmekesisemate probleemidega tegelemiseks. Reetur! Isamaa äraandja! Kas olen see? Jah, venelaste silmis küll! Nõukogude Liidu kodanikuna ... Kuid kas keegi küsis mult, kas tahan selleks saada? Kas olen lakanud kunagi olemast Eesti Vabariigi kodanik? Vormiliselt jah, sest vägivald ... Vägivald võib muuta välist pinda, koort. Sisu ei saa ta siiski vormida oma hääksarvamise järgi. Olen isamaale alati truuks jäänud, jah, tema kaitseks ka relvade järgi haaranud. Ei taha kuulda muud kui oma südametunnistuse häält. Ja see annab mulle õiguse. Tootused! Jah, mu sõdurivanne! Silmade ette tuli vihmast märg liivaväli Debicas ja võõras keeles lausunud sõnad: „... in Kampf gegen den Bolschevismus dem Führer des deutschen Volkes (nicht) unbedingt ...“ See väike „nicht“ ilmus nüüd imeterava tähena mõttepilti. See „nicht“, mille olime vannutamisele eelneval päeval oma meeskonnaruumis ühiselt ettenähtud tekstile juurde lisanud. Mitte tingimusteta, vaid tingimusel, et me ise vabadeks jääme.

Tookord Debicas trotsi ja uhkust väljendav hoiak tuli nüüd mulle mu üksinduses lunastavaks abimeheks. Nii võitsin sel teekonnal tundmatusse oma kaduma minna ähvardava enesekindluse tagasi. Hoopis kindlama, hoopis teadlikumana oma talitusviisi õiguses väljusin Siberi pinnal vangivagunist nagu kord sõjateele viivasse vagunisse astudes. Tollal alateadvuslike impulsside surve, nüüd teadlikuna, justkui lunastatuna teed tulevikku sammudes.

5.

Pärast Volgat, mille kaldaid ühendavat silda kaitses mõlemal pool terve rägastik õhukaitsekahureid, laius silmade ees tasane legendik. Tüüpilised venepärased tänavkülad, hallide ja kõssivajunud õlgkatustes majadega rikastasid ümbruse vaatepilti. Siin-seal tabas silm ka pikaksvenitatud kolhoosi-

hooneid. Kuibõševi linnale lähenedes kõitsid silmi lõpmatult suured okastraadiga maa-alad. Mis otstarbeks, seda ei tea. Suuri karju polnud näha. [---]

Uurali euroopapoolne alajaam Ufa tervitas meid valgesse lumevaipa mähituna hommikuhämaruses. [---] Jaamas vagunite keskel otsisklev pilk pani äkki südame kiiremalt tuksuma. Siin seisis teiste seas vagunid kirjadega EESTI V.R – tuttavad kodumaalt. Neid vaadeldes hellusid meeled: sõbrad, saatusekaaslased olete, olgugi, et surnud mateeria kujul! Otsiv pilk peatus nüüd tähelepanelikumalt jaamaesisel sagival inimhulgal. Võib-olla nii mõnegi vattkuue varjul või silmadele tõmmatud pearäti all käis oma igapäevast rasket rada Eestimaa poeg või tütar! Mulle meenusid ka kodumaal levinenud kuuldused, mille järgi meie küüditatud riigiisa K. Päts siin pidavat elama. Uuralit läbides liitus senistele hädadele, näljale ja janule veel kolmas – külm. Lumesadudele lisandusid tormid ja me olime sunnitud tihti väärtusliku vaateaugu riietega kinni katma, et end kaitsta sisse tungiva jääkülma tuule eest. Maastik pakkus oma kõrgete graniitseinte ja sügavate orgudega ülevat vaatepilti. [---]

6.

[Aprilli lõpul 1944] jõudsimme kahe, umbes Haanja Munamäe suuruse mäe vahelises orus asuvasse saksa sõjavangide musterlaagrisse, vist nr. 55 või 33.

Pole enam meeles, mis number. Igatahes oli see üks musterlaagrest, sest sellest kirjutati ka ajalehes „Freies Deutschland“. Laager pakkus kaugelt vaadates tõesti päris kena vaatepilti. Lialdase maa-alal asetsevad pikad ja võrdlemisi kõrged hooned valgekclubjatud seintega mõjusid kolhooside luitunud saviehituste nägemise järel rahustavalt ja ümbrusse sobivalt. Hoonete vahelisi teid palistasid noored, istutatud lehtpuud ja väljakutel ilutsesid lillepeenrad. Muidugi ei puudunud majade seintelt ja peenarde äärtelt igasugused loosungid. Need olid tõelise kunstniku kätetööd, mitte mujal nähtud kohmakad seinte määrimised.

Päralt jõudmine oli 27. aprilli õhtul. Mäletan seda hästi, sest see on mu sünnipäev. Alles hilja õhtul saime saunast välja ja pidevalt igatsetud supiportsu kätte. Mind valdas tusatunne ja äärmine tülpimus. Mõtlesin kodule ja kogu seni elatud elu kerkis oma tulipunktides uuesti vaimusilmade ette. Kas oleksin kunagi võinud aimata, et oma 21. sünnipäeva pühitsen tuhandeid kilomeetreid kodust eemal, Kasahstani rohtlaanes liitri kalasupi juures, jalarännakust äärmiselt väsinuna ja teadmatuses ka kõige ligemast tulevikust? Ons veel pääseteid? Ja kuhu peaksin küll pöörduma kui siit kord vabanen? Kas ongi mul enam kodu? Kas on siis veel Eestit?

Oma hingehädas pöördusin Kõigevägevama poole hääletus palves hoida mu vanemaid, mu venda, õde, mu kodumaad ja selle rahvast kõige halvema eest, aidata, et kord veel nendega kohutaksin. Mina, kes ma koolipõlves tihti Jumala olemasolus kahelnud, tunnetasin neil tundidel Tema lunastavat olemust ja palve jõudu. Kui lõpuks uinusin, tegin seda kindlal meelel ja rahustunult, otsusega pidada vastu, tulgu mis tuleb.

7.

Augustis 1944 erakorralisele apellile kokku kogunenud vangidele anti teada, et samas ette loetavate vangide puhkekaeg on loetud lõpetatuks ja neil tuleb minna oma võlga tasuma „suurele tööliste kodumaale“, nõukogude poegade valatud „sangariverd“ tööpanuses maitsema, „rööv vallutajate“ purustusi taastama ja „suurele“ Stalinile oma tänulikkust üles näitama õnneliku ja rõõmsa vangipõlve eest ehk lühidalt – sõekaevandusse! Mürtsudes mängima hakanud orkester mattis reaktsiooni. Pikaks veninud näod paremal ja vasakul näitasid aga selgelt kui oodatud see sõnum vangide juures oli. [---]

Tulevased kaevurid jagati 25-mehelisteks brigaadideks. Neid käis mingi asjamees varustamas kaevuritele kõige hädavajalikumate teadmistega. Jagati uhiuued tööülikonnad ja kummisaapad. Toitu jagati esimestel nädalatel sellisel hulgal, et meile näis nagu hakkaks venelased antud lubadusi tõesti täitma. Et tegemist oli siiski ainult petliku säruga, selgus õige ruttu. Justkui öösel lutikaid

ihu kallale, ikka rohkem ja visamalt, anti töid ja tegevusi juurde. Nii kuidas suurenes töökoorem, vähenes toit, jäädes lõpuks peatuma päevanormil – kolm korda liiter suppi, üks kord 400 grammi putru ja 1000 grammi leiba. [– – –]

On vale arvata, et venelased kasutasid vangide tööle sundimiseks otseseid abinõusid löömiste, söimamiste ja muu sellesarnase näol. Et töö juures oleks toorusteni mindud, seda ma küll ei näinud. Ses suhtes võiks venelastest vangivalvureid kas sakslastele või ka meile, eestlastele, eeskujuks seada. Olen näinud siiatoodud rahvusi küllaltki kaua vangidega ümber käimas, et seda väita. Venelaste sundimismoodused on palju paremini läbi mõeldud, kaudsed ja mõjukamad. [– – –]

Kord olin üksinda söeruumi ülemise otsa juures „lõhkepesa“ puhastamas. Pähe kippusid iga-sugused muremõtted. Et neist lahti saada, töötasin vihaselt ja tõsiselt end vaevates. Aegamööda kahanes söehunnik ja jõudsin sinnamaale, kus seisis kiht tugistiku jaoks valmis pandud palke. Olin kihialuse õõnsaks kaevanud, sest palgid seisid söehunnikul. Äkki vajus kogu kiht laiali ja selle tagant ei tõusnud keegi muu kui meie „natšalnik“. Sõnagi lausumata keeras ta oma lambi põlema ja astus mööda käiku allapoole. Ta oli mind kogu aeg silmas pidanud. Kõikidel ei läinud samahästi kui mul. [– – –]

8.

Vist oli 8. mai hommik kui kallakstolli mööda üles ronides kuulsin vastutulevate tsiviiltöötajate suust tervitusena ärevat hüüdu „Voina kaputt!“ Esialgu ei osanud sellele suuremat tähelepanu pöörata, sest alatihti armastasid nad sakslasi igasugu nõõkivate „tervitusõnadega“ üle puistata. Kui aga üht ja sama ikka ja jälle korrati, hakkas see mu teadvuses nagu surutõrres käärima. On see tõsi? Kuidas? Kes valitseb Eestis? Tuhat küsimust keerles mu ajus.

Sakslased arutasid omavahel elavalt küsimust kas vangid kohe vabastatakse või kestab kaevanduse ja laagri vahel tampimine veel mõned kuud. Kui palju optimismi! Jõuludeks kõige hiljem tahtis iga mees kodus olla. Keegi ei küsinud kuidas sõda õieti lõppes ja mis sai Saksamaast. Nende paljumaterdatud hingedes peitus vankumatult pilt OMA kodust, mille puutumatus oli alateadvusse sõõbinud. Et see puutumatus kaheldav võiks olla ja et leiduks maailmas võimu, kes selle alustugesid kõigutaks, ei osanud ükski neist küüruvajunud ja lõõtsutades ülespoole rühkivatest kogudest aimata.

Laager kihas kui sipelgapesa. Juba parajalt purjus komandant vankus koos tõlgiga onnide vahel, jagades korraldusi ilustamis- ja koristamistöõdeks. Söögisalaali ja pakkbaraki seinad said kohe uued loosungid, mis tervitasid võitu hitlerlaste üle ja lasid elada „geniaalset väejuhti“, „võidu seppa“ ning „võitmatut“ punaarmee. Lõunast vahetust tööle ei saadetud. [– – –]

9.

Ühel päeval õnnestus mul laagri piirkonnast välja pääseda. Sattusin brigaadi koosseisu, kelle ülesandeks oli kaugemal linnas asuva autoparandustöökoja katuse parandamine. Teekonnal sinna möödusime mitmest traataiaga piiratud vangilaagrist. [– – –]

Parandustöökoja taga laius suurem, plankaiaga piiratud maatükk, mis kunagi võis olla puu- või juurviljaaed. Seal käisime oma loomulikke asju õiendamas, vahipostide erakordsel vastutulekul ilma saatjata. Seal püüdsin võimalikult kaua olla, sest teadmine, et keegi sul silma peal ei hoia, et võid terve aia ulatuses mõne minuti peremeest mängida, tekitas hea tunde. Vaimus kujutasin end aia vahelt välja ronimas ja kaugel sinetavate mägede suunas kadumas. Hullumeelne mõte, kuid ometi midagi, mis trotsis kõiki käske ja keelde. Selliseid, mis võimulolijate poolt antud ja selliseid, mis mõistus dikteerinud.

Seal aias kohtasin üht volgasakslannat. Vattkuub üll, pearätikuisse mähituna, ei erinenud ta välisuselt sugugi venelannadest. Ta käis töökoja juures töötavatele meestele sööki viimas. Ilmus lõuna ajal ja kadus jälle kohe üle aiamaa. Ühel päeval juhtusin ta teel olema. Ta peatus ja küsis poolsosinal saksa keeles:

„Olete sakslane?“

„Jah!“

„Võtke see tükk leiba ja ärge jumala pärast seda kellegile näidake!“, ütles ta kiiresti ja ikka poolsosinal, sellejuures vatikuue põuest tüki pätsist murtud leiba esile tuues ja mulle ulatades.

„Täna südamest! Olge tänatud! Kuidas see tuleb, et räägite saksa keelt?“

„Olen sakslane Volgamailt. Enam kui kümme aastat siin. Kas on see õige, mida nad sakslastest ja Saksamaast räägivad?“

„Mida siis?“

„Noh, et nälg ja viletsus, tapmised ja elusalt põletamised. Oh mu jumal! On seal siis tõesti nii nagu siin?“

„Muidugi mitte. Kas siin on väga halb?“

„Ärge parem küsige. Näete, milline ma olen!“ Ja ta sirutas oma tööst krobelised ja lõhkised käed minu poole. „Ja seda kõike ainult selle tüki leiva eest, millest suurema osa teile andsin. Ma ei tohi rääkida, ei saa ...“

Suured pisarad hakkasid tal mööda põski alla veerema. Ta heitis kohkunud pilgu meid varjava maja suunas, sirutas mulle hüvastijätuks käe ja pöördus nuttes minema. Seisin lööduna nurgal, nutt kurgus. Naine kadus plankaia taha. Magus leiva lõhn tungis mu kuuest ninna ja näljase hundina hakkasin leivatükki närima, sedasi minema pühkides kurku kogunenud nutu. [– – –]

10.

Paar korda „vedas“ mul, et sain kõögitoimkonda. Kuid mulle omase oskamatus tõttu ei saanud seal midagi kaasa võtta. Paremini läks mul keldris, kus pandi kapsaid hapnema. Seal sain kapsalehti süüa nii palju kui tahtsin. Et alalisest toimkondade vahetamisest pääseda, ütlesin nende korraldajale, et oman kogemusi sanitarina. Ilma pikemata saadetigi mind ühte haiglahoonesse, mida oli laagris mitu. Selle hoone personal vangide osas koosnes enamuses poolakatest või Poola-sakslastest. Mul kui oletaval sakslasel oli sellesse laagri aadlikkude ringi pääsemine juba kohe alguses võimatu. Nii olin mina see, kelle kaela laoti kohe säärane koorem ülesandeid, et juba esimese päeva öhtul kahetsesin astunud sammu. Teha oli seal tõesti palju. Pikk haiglahoone oli puupüsti täis kõige võimatus olukorras haigeid. Olin sattunud kõhuhaigete hoonesse. Luukered, sest teist nimetust ei saanud neile anda, lamasid voodites, enamasti endi väljaheidetes. Nad olid nii nõrgad, et ei suutnud ise voodi kõrval asuvale potile minna. Ja haigeid oli sedavõrd palju, et sanitaridel oli võimatu kõiki aidata. Selletõttu tuli paljudel tundide viisi oma väljaheidete sees lamada. Oksendama panev hais lõi vastu igast ruumist. Sanitarid küürisid ja puhastasid nii nagu suutsid. Juba teisel päeval hakkasid mu niigi paistetanud jalad veel rohkem paisuma ja valu tegema. [– – –]

11.

Arstlikke läbivaatusi korraldati. Kirjutati üles vangide riidevarustus. See oli juba kindlam märk, et midagi on juhtkonnal kavas, sest sellist asja polnud enim ette tulnud. Ühel päeval kutsuti kogu laagri elanikkond erakordsele koosolekule. Üle näo hiilgav komandant andis teada, rohkete kommentaaridega, vangide nimed, keda saadetakse kodumaale kõige ligemas tulevikus.

Ka Walter Kaltmanni nimi oli nende hulgas. Ma ei osanud midagi peale hakata. Mu ümber hõisati ja nuteti, suruti üksteise kätt. Niipalju õnne ... Kohe esimeste seas ... Ja kuigi ma ei saanud sõna „kodumaa“ ilma valusa pisteta südames välja ütelda, tundsin siiski nagu õnneuma pähe valguvat selle mõtte juures, et olen nende väljavalitute hulgas, kellele traataia taga olemine muutub varsti minevikuks. Ees ootas tundmatus, antud olukorras imekaunis, meelitatav teadmatust. [– – –]

12.

Teekond Siberist Saksamaani moodustab mu elamustes omaette peatüki ja lisab nähtule peaaegu samapalju juurde kui kaks aastat elu vangilaagrites. Meie väike, umbes 50-meheline rühm juhtiti pärast põhjalikku läbipuistamist kaevanduse 26-nda värava taha, naabruses asuvasse sõjavangide laagrisse, mis näis täitvat läbikäigulaagri ülesandeid. [– – –] Veel kaks ööd magasime uues varustuses

laagri paljastel lavatsitel. Puhas pesu, nõukogudemaa vattkuub ja -püksid, saksa sõjaväe poolsaapad ning tatarlaste talvemüts – minu pärisomandus sellest ajast – aitasid laagris veedetud päevadel meeoleolu kõrgel hoida. Nende varal vabanesin alalisest lõdisemisest. Juba seegi oli küllalt, et värvida antud olukorda lootusrikkamate ja puhtamate värvidega. Mõtted ei suutnud siiski kuigi kaugele tungida. Tulevik oli mulle ju endiselt piirideta, tume mass. Või on ehk õigem ütelda, et ma ei tahtnudki selles massis piirjooni otsima hakata. Ei tahtnud sellepärast, et kartsin kaua hellitatud illusioone purustada. [– – –]

13.

Päevade sõidu kaugusel Ufast, nüüd juba Venemaa Euroopa poolsel osal toimus peatus, kus juhtunust ei tohi vaikida. Koht väikese majade rühmaga, millele kaugemal tagapool näis liituvat suurem küla, ei pakkunud meie söödava järgi varitsevatele silmadele midagi lootusrikkast.

Äkki tulnud tuju ajal väljusin siiski vagunist ja pöördusin esimese läheduses asuva maja poole. Uksest sisse astunud, leidsin end täiesti mööblita ruumis, mille põrandal lebas terve hulk kartuleid. Milline õnn! Laskusin samas põlvili hunniku kõrvale ja hakkasin isuäratavaid ande taskutesse toppima. Samas avanes tagapool uks ja sisse astus vana küüruvajunud eideke, pea mähitud suurde rätikusse, seljas auke täis kasukas. Ta tagant piilus kõhn lapsenäoke. Püsti tõustes teretasin ja tundes end süüdlasena, seletasin talle, et olen näljas ning tahaksin paar kartulipabulat kaasa võtta.

Järgneni pani mind hiljem mõtlema. On mulle nüüdki veel probleemiks. Eideke, selle asemel, et mind hurjutada, hakkas paluma. Pisarais silmadega, kokkupandud käsi ette sirutades palus ta kartulid alles jätta. Seletusest taipasin niipalju, et ta pidi nendega terve aasta läbi tulema ja sellepärast ei saa sealt midagi ära anda. Arvan, et vanake pidas mind mõneks ametimeheks, sest võrreldes temaga olin hästi riietatud ja eest lahtise vattkuue alt paistis vormikuue nõopide rida. Küllap oli selliseid hoolimatuid võtmisi ametivõimude poolt ennemgi ette tulnud ning vanake pidas mind järjekordseks rekvireerijaks. Teisiti ei oska ma seda vahejuhtumit seletada. Tühjendasin suurema osa taskutest ja väljusin vanakest tänades. Nii loomastunud olin juba siiski, et ei raatsinud kõike tagasi anda. [– – –]

14.

Smolenskis toimus esimene üle loendus transpordi keskel. Puudujaid peale surnute ei olnud. Sealt oleksin võinud vabalt ühte põhja poole minevasse kaubarongi peita ja lõpuks kodumaale jõuda. Vaist hoidis mind tagasi sellest sammust. Mul puudusid andmed Eesti saatuse kohta. Kunagi ei olnud sellest juttu informatsioonikoosolekutel vangilaagris. Sakslastele räägiti ju ainult Saksamaa saatusest ja mina olin üks nendest. Kunagi oli räägitud lahingutest Lätis. Kuidas võis siis Eesti puutumatuks jääda? Nii mõtlesin raskes hingelises võitluses vagunis lamades. Olin kaua kahevahel kuni lõpuks tundsin rongi jälle liikuma hakkamist. Nüüd teadsin, et liisk on langenud. Ees ootas küll teadmatus, kuid ometi lootusrikkam teadmatus. Nagu uppaja haarab kinni ölekõrrest, nii haarasin mina lootusest.

Edasisõit toimus nüüd kiirendatud tempos. Peatusi tehti harva ja needki olid üsna lühikesed. Paari päevaga jõudsimel Brest-Litovskisse. Juba kunagi varemalt nähtud jaam oli oma vana ilme täielikult kaotanud. Olles ümberistumise jaam, sest siit edasi läände suunduvatel roopapaaridel on erinev laius, oli jaam muutunud suure prügikasti taoliseks. Roobaste vahel vedeles kõike: pabereid, riideräbalaid, heinu, õlgi, puutükke, väljaheiteid, toidujätiseid jms. Samas leegitses tulelõkkeid, millel reisijad sööki keetsid, samas mähkisid emad lapsi ja pesid mähkmeid. Siin saime seniste loomavagunite asemele tüüpilised reisijate rongi kolmanda klassi vagunid. Neis puudusid paljud aknaklaasid ja pinkidel magamine osutus hulga ebamugavamaks kui loomavagunite lavatsitel lesimine. Brestis seistes kogesime paari niisket, külma sügispäeva, mis meile meelde tuletasid, et vajame vagunisse ahju. Usun, et terve transport tegeleski nende päevade jooksul ahjude muretsemisega. Plekkтору juppe vedeles samas roobaste vahel. Ahjukered saime teistest jaamas seisvatel

vagunitest. Tegemist oli küttematerjaliga. Kivisütt oli küllalt veduri tendritel, aga sealt toomine oli seotud suure riisikoga. Sind võidi nagu koera maha lüüa. Esialgu aitas vaguni voodrilaudadest, pärapoole tuli aga kibedat külmavalu kannatada just küttematerjali puuduse tõttu.

15.

Sakslaste juttudest võis välja lugeda kartust Poolast läbisõidu pärast. Küllap paljudel ekslesid mälestus omaaegsed Poola partisanide rünnakud sakslaste rongidele. Küllap nii mõndagi vaevas hiilgeaegadel mängitud piiramatu võimuga isanda osa. Kõik sellised kartused osutusid ülearusteks. Poolakad näitasid oma põlgust äsjaste isandate vastu uhke peahoiakuga ja vangidest „üle vaatamisega“. Sõimamist, hurjutamist, viha väljapurskeid ei kuulnud ma kusagil, rääkimata vägivallaaktidest.

Kujukalt iseloomustab poolakate suhtumist juhtum ühes väikeses maajaamas enne Varssavisse jõudmist. Oma õuevärava ees seisis majaperemees, vaadeldes üle ta ees sagiva vangide karja kaugele töötavaid raudteelasi. Üks näljaseist pöördus kanges poola-saksa keeles seisja poole:

„Pan, khleb ist?“

„Nix!“ kostis järsk vastus.

Küsimaja pöördus kurvalt kõrvale. Peremees vaatas veel tükk aega viletsat vatritietes kogu, näol põlglik ilme. Äkki lausus ta, sõrmega küsimaja poole osutades:

„Kommen!“

Viis mehikese oma aeda, näitas paarile peenrale kasvama jäänud suhkrupeedile ja käskis neid üles võtta. Kogu selle sündmuse kestel püsis poolaka näol sama põlglik, üleolev ilme.

Poolasse jõudes võis kohe märgata, et olime jõudnud teise maailma. Mitte ainult polnud vahe märkideks rasked sõjajäljed, kuid Venemaaga võrreldes siiski jõukuse jälgi kandvad ehitused ja asulad, vaid seda märkasime ka toiduainete hankimisel. Venemaalt läbi sõites oli kartulite, kapsalehtede ja leivatüki saamine ikkagi suureks harulduseks ja enamasti mõne üksiku, nagu minu, „monopoliks“. Siin aga söödi varsti igas vagunis kartuli- või suhkrupeediputru. Rohkem vaeva nähti ahju juures keetmiskoha saamisel kui keedetava hankimisel.

Jaamades seisis platvorm- ja kastvagunitest koosnevad rongid, platvormid täis kuhjaga suhkrupeete ja kastid kartuleid, mõlemad kinni katmata. Ühes jaamas suvatses keegi helde raudteelane meile pudru maitsestamiseks isegi soola anda. Seal seisis terve rongitais seda tsiviliseeritud inimkonna „südame kinnitust“. Esimesed säärase toiduküllusega täidetud rongide nägemised meelitasid vange neid ründama. [— —]

16.

Posenis eraldus transpordist poolakate rühm. Enamus neist arvatavasti Poola sakslased, kuid sellised, kes püsisid visalt väite juures, et nad on poolakad, et nad ei taha sakslastest enam midagi teada. Loodetud „ärakadunud poegadena“ vastuvõtu asemel ootas neid Posenis tugev Poola sõjaväe vormis ja püstolkuulipildujatega relvastatud vahimeeskond. [— —]

17.

Mida rohkem Saksamaa poole, seda tihedamini kohtasime Venemaa suunas veerevate punaarmee väeosade transportidega. Need pakkusid kirevat vaatepilti, mis selgelt näitas, isegi paigalseisva rongi juures, kuhu edasisõit läheb. Selleks ei olnud vajalik ka vaguniseintele maalitud loosungitest aru saada. Palju kindlamad suunanäitajad olid vagunite välisseintele kinnitatud jalgrattad, katusel kükitava diivan või läbi vaguniukse nähtav muu majakraam. Saksamaalt kokkurõõvitud asjadest olid meelikõitvamad kaasa võetud ja säärase „toreduse“ mahutamiseks ei jätkunud ruumi ainult vagunite sisemuses. Kui ka silm alati ei ulatunud tervet saagihulka nägema, võis selle ulatust ja koosseisu aimata.

Kõikides vagunites lauldi ja kisendati vahetpidamatult. Kas see oli õnnelike võitjate rõõmuavaldu? Meil küll ei jäänud sellist muljet. Pigem võinuks seda elajalikku karjumist pidada põhjaläinud inimeste joomahullustuseks, alkoholi uputatud ahastuse väljenduseks. Olid nad ju teel paradii-

sist põrgusse. Nii-öelda, sest see, mida nad Saksamaal nägid, võis ju tõesti ainult viletsust näinud sovjetimaa poegadele näida paradiisina. Propagandamürgist tumestatud ajudes võis ju paljude, hoopis teistsuguste muljete varal tekkida pilt ka teistsugusest maailmast, elust, millest nad nüüd said unistada. [---]

18.

Vaevatud rasketest mõtetest ei pannud ma õieti tähelegi, et olime jõudnud Frankfurti Oderi ääres. Aeglaselt veeres rong üle Oderi silla. Oli 17. novembri õhtu, aastal 1945. See kuupäev on sööbinud mu mällu, sest ajal, mil sakslaste tuju aina tõsis peatse koju jõudmise ootuses, maadlesin mina üha süveneva tühjusetundega. Mida nüüd? Kuhu? Need kaks küsimust tagusid mu teadvuses alalõpmata.

Kohe kui pärast rongi peatumist kästi mitte-sakslastel eraldi üles rivistuda, läksin kaheldes ja oma vagunikaaslaste küsivaid pilke kuklal tajudes ungarlaste, tšehhide, austerlaste ja teiste mitte-sakslaste rivvi. Meile seletati, et välismaalaste jaoks on eraldi vabastamislaagrid ja sinna hakati ka kohe marssima. Mööda juba pimenevaid Frankfurti tänavaid marssisime ühe laagri värava tagant teise taha. Iga värava taga lahkus mehi meie hulgast: hollandlasi, belglasi, taanlasi, prantslasi, hispaanlasi, austerlasi ja rumeenlasi – vastavalt nende erilaagritesse. Nägin jälle kõrgeid okastraadiga piiratud plankaedu ja väravaid, mille ees seisis laskevalmis püssiga morn punaarmealane.

Mu sisemuses tõsis torm, mis aina tugevamaks muutus sedamööda kuis üks laagrivärv teise järel nähtavale ilmus. Ei! Kõike muud, aga enam mitte traataia taha! Olime jäänud väikeseks salgakeseks kui jõudsime viimase laagri ette. Ka siin ei vajatud meid. Teejuht ärritus.

„Mis maalased te siis õieti olete?“ käratas ta vihaselt.

„Rahvussakslane Lätist!“

„Rahvussakslane Meemelist!“

„Rahvussakslane Baltikumist!“ kõlasid nõrdinud vastused.

„Mis te põrsapead siis siit otsite! Vaadake, et te kohe endasuguste hulka kasite!“ käratas üha enam vihastuv teejuht, meie omaaegne saatuskaaslane.

Me ei lasknud seda endile kaht korda ütelda. Koos ühe meemellasega eraldusin salgast ja hakkasin kiirsammul tuldud teed tagasi jaama poole minema. Mäng tuleb lõpuni mängida! See äkki selgeks saanud äratundmine sai mu uueks õlekõrreks, mille järgi haarasin. Ta osutus terasest kõrreks, sääraseks, mis mind päästis uppumisohust.

Järgmise päeva hommikul, pärast rikkaliku suhkari nautimist, mida vahimeeskond nüüd heldekäeliselt transpordi toiduvagunist välja jagas, läksin koos sakslastega nende vabastamislaagrisse.

See asus väljaspool Frankfurti linna. Siin rahustas mind kõigepealt asjaolu, et kõrge traataia asemel piiras laagri hoonetegruppi madal ja kohati täiesti mahalangenud okastraattõke. Ka ei olnud relvakandjaid näha. Meid juhiti kohe täi- ja pesemissauna. Kes seal valmis said, käsutati otsekohe vabastamistunnistuste saamiseks vastavate luukide taha järjekorda ootama.

Esialgu loobusin luugi taha minekust. Tahtsin kõigepealt järgi uurida kuidas selline tunnistus välja näeb. Laagri õues liikumine oli ju täiesti vaba. Mulle näis, et oleksin võinud sealt isegi ilma suurema vaevata välja jalutada. Pikemalt järgi mõteldes jõudsin siiski otsusele, et ilma mingi tunnistuseta võõral maal liikuda ei saa ja et nendeta uuesti traataia taha sattumine on samahästi kui kindel. Minu suureks heameeleks nõuti vabastamistunnistuse väljaandmisel ainult nime, sünniaja ja elukoha ülesandmist. Asjakäigu täpsel vaatlemisel selgus ka, et ei kontrollitud isegi transpordi saatekirju.

Nüüd olin kindel selles, et võtan tunnistuse välja ja et sama tehinguga koorun ka oma valenime alt välja, sellega segades veelgi mu küllaltki segaseid jälgi. Peavalu valmistas küsimus millise koha annan üles kodukohana. Mu teadmised Saksamaa kohta piirdusid ainult koolitarkusega ja sellega, mida olin õppinud paaril läbisõidul. Kramplikult, kuid tagajärjetult püüdsin meelde tuletada omaaegsete kirjavahetussõprade aadresse. Mu mõttemaailmas selle probleemiga ägedalt võideldes liikusin rahutult laagriüel edasi-tagasi. Juba mitu korda olin ma mööda käinud luukide taga

sabasootavatest vagunikaaslastest. Järsku peatas seal mind kambamees toiduotsimise retkedelt. Rolf oli ta nimi.

„Noh, kas sa ikka veel ei tea kuhu minna?“

Olin õhtusel jutuaajamisel talle mõista annud, et mul ei ole kohta kuhu vabanedes pöörduda.

„Ei, ei tea!“

Rolf astus minu juurde, tõmbas mind natuke teistest eemale ja sosistas: „Tule minu juurde. Ema peaks mul kodus olema ja ta on niisugune inimene, kes külalist juba tagasi ei lükka. Eks sa siis pärastpoole näe kuhu edasi lähed.“

„Kui sa tõesti arvad, et ma liiga palju tüli ei tee, siis olen muidugi nõus.“

„Anna siis kodukohana üles Chemnitz ja vaatame, et kokku jääme.“

„Tehtud.“

Surusin sõbra kätt. Raske kivi oli südamedelt kõrvaldatud. Vähemalt esialgu omasin pidepunkti, millest kinni hoida. Värsketel vabastamistunnistuste omanikel kästi saja mehe kaupa marsitoidu väljavõtmiseks kokku jääda. Toidu jagamine toimus laagrist umbes pool kilomeetrit eemal asuval põllul. Ehtsale, venemustrilisele jagamiskorraldusele lisandus venepärane marsitoit. Peoga herneid ja ube, müsitäis suhkarit ja taskusoppi suhkrut. Kuivatatud kartuliviile aga jätkus igale paar müsitäit. Mis selle asja juures ameerikalikult kiirelt käis, oli väljajagamise tempo.

Sama päeva õhtul paiknesime jällegi jaamas. Esmakordselt pärast pikki aastaid vabade mees-tena. Vähemalt ütles tunnistus taskus, millel nüüd seisis uhkelt Väino Kaldma nimi. Võisime minna, kuhu soovime. Vabastamistunnisus teenis ühtlasi ka sõidukaardina. Öösel saime liikuma. Kaubavagunitest koostatud reisirong pidi Berliini minema. Enamus reisiseltsilistest moodustasid endised sõjavangid.

Huvitav on siinjuures märkida, et vaatamata röömsale ootusärevusele, mida võis märgata peaaegu iga äsjase vangi käitumises, keerles jutt peamiselt toitude ümber. Rolf ja mina olime roobaste vahel tehtud lõkkel kartulipudru just enne rongi ärasõitu valmis saanud. Vagunis oli meie esimeseks tegevuseks puder mõnuledes alati nurisevasse kõhtu saata. Sellega valmis saanud, uinusin rahulikku unne.

Järgmise päeva hommikuhämaruses seiklesin koos Rolfiga Berliini jaama roobasterägakikus. Esimese S-Bahni väljasõidu ajaks jõudsimme Südkreuzti ja päeva koites istusime juba kiirrongis Berlin-Leipzig. Mul on raske väljendada tundeid, mis mind valdasid jälle kord korralikult riides ja väljanägemiselt koduste inimeste hulka sattudes. Rõõm ja samas ka häbi. Rõõm tunda end inimesena, häbi oma kaltsude pärast.

Kaassõitjad kohtlesid meid imehästi. Üksteise võidu kutsuti kupeedesse ja pakuti istekohta. Otsiti pakkidest suupisteid, ulatati sigarette ja külvati üle küsimustega. Saksa tsiviilelanikkond elas veel võrdlemisi hästi, vaatamata maad laastanud sõjale. Ega muidu poleks meile saiu ja kooke nii lahkelt pakutud. Me kahekesi ei saanudki muud teha kui heldeid andjaid tänada ja antud maiuspalasid süüa. Üks leib teise järele, kook koogi peale ja vahel sekka õuna või pirni. Isegi ühe sigareti tõmbasin ära lahkete pakkujate meeleheaks kuigi olin siis, ja olen praegugi, mittesuitsetaja.

See kõik ei takistanud meid Leipzgis maha astunult Punase Risti toitluspunkti üles otsimast. Näljatundest ei saanud lahti. Kui olime „hävitanud“ kolmekordsed supiportsud, mida lahked õed meile kätte ulatasid, võtsime heal meelel vastu veel samas lõunatava kohaliku elaniku pakutud marginormi!

19.

Õhtupimeduses peatus elektrirong, millele olime istunud Leipzgis pärast Punase Risti külastamist, Limbachis, Rolfi kodulinnakeses. Juba rongis olime kuulnud, et Limbach on üks vähestest õnne-seentest Saksamaal, mis jäi sõjast täiesti puutumata. See tõstis loomulikult Rolfi tuju.

Mul aga hakkasid jällegi kahtlused hinge närima. Kas ei saadeta mind kohe teisel päeval täna-vale? Mureliku südamega astusin Rolfi kõrval mööda inimtühje väikelinna tänavaid. Ta oli oma

elavate tulevikuplaanidega juba suviste paadisõitude juures kui jõudsime eesmärgile. „Vaata, selles majas! All, näed, elab lihunik ja meie elame teisel korral.“

Poisikeselikult vallatledes, nagu sõber soovis, hiilisime kikkvarvu mööda treppi üles. Ärevalt hingates koputas Rolf uksele. Vastust ei tulnud. Nägin, kuidas ta kahvatus. Ka ise tundsin pistet südames. Siis aga oli kuulda ukse lahtitegemist kolmandalt korralt ja naishääl päris, mis tulijatel on asja. „Ema, see olen mina, Rolf!“ Järgmisel silmapilgul kuuldus trepist allaruttavate kingade klõpsumist ... ja ema ja poeg lendasid teineteisele kaela.

Olin taganenud nii kaugel nurka kui võimalik. Nutt kippus kurku. Stseen tuletas mulle mu enda kodu ja ema meelde ning see meeldetuletus puudutas valusalt mu hinge. Ma otse kokkusin, justkui kuriteolt tabatu, kui õnnelikult jälle nägijad lõpuks teineteisest vabanesid ja Rolfi ema, mind silmates, küsis: „Kes see on?“ „Ema, see on mu sõber, eestlane. Tal ei ole kusagile minna. Sa ju lased tal mõned päevad meie juures peatuda?“

Pikk oli pilk, mis ta mu silmadel hoidis, aga veel enne kui ta pilk pöördus ja veel enne kui ta seda ütles, tundsin, et võin jääda. Ta sirutas mulle oma käed ja samal silmapilgul tundsin end pisaratesse uppunult võõra, kuid nii lõpmatult hea ema süleluses olevat.

Need olid rõõmupisarad ja see, mu tunnetepuhang, oli esimene reaktsioon inimesel, kes, sattununa tundetusse põrgumasinasse ja sealt aastate möödudes tagasi tulnuna leiab eest seda, mida ta noil aastail ainult unistada võis – leiab inimliku kaasinimese, kelle taolist ta sovjetimaal ei kohanud.

Aga mitte ainult mu tunnetemaailm ei reageerinud nii puhanguliselt, nii äkki ja hiigeljõuga. Piinlikkusega pean kirja panema ka seda, mis varsti juhtus. Pärast vannis käimist vajusin õndsas, lunastatu meeleolus imepehmesse voodisse valgete, puhtusest värskest lõhnavate linade vahele. Olin võib-olla paar tundi maganud kui järsku möödapääsematu vajadus kõhus ägedalt pöörlevast koormast lahti saada mind üles ajas.

Vaevalt sain voodi äärele kui juhtus õnnestus. Üks hoog järgnes teisele ja vaheajad kulusid tagajärgede koristamiseks. Selline võitlus omapead talitada tahtva kõhuga kestis hommikuni. Hinge mattis sügav häbitunne, kuid ometi ei suutnud ma midagi teha. Valimata nii hulka kui kvaliteeti olime söönud ja joonud liiga palju. Me kurnatud kehad polnud sellega harjunud. Punase Risti sööklas oleksime pidanud sellele mõtlema, aga istumine esimest korda säärase külluse keskel oli me meele halvanud. Nüüd tasus see ennast kätte.

Järgmisel päeval, 22. novembril, samal, mil Rolfi emal õnnestus minu jaoks linnavalitsusest muretseda ajutine, kaheksapäevane peatusluba, sõitsin Rabensteini maakonna haiglasse. Nimelt oli Rolfi perearstil tekkinud kahtlus, et mul võib olla tüüfus. Kuigi ise tundsin ennast terve olevat, tähendas haiglasse sisse saamine mulle vajalikku, nii-öelda hingamispausi, edasise elu üle järele mõtlemiseks. Koos peatusloaga oli Rolfi ema linnavalitsusel ka uudise toonud, et pärast loa aegumist tuleb mul endast teatada vene komandantuuri. See mõjus mulle nagu annus pipart pärast suhkrukooži söömist! Oli selge, et pidin end venelaste eest varjama. Olin ju peatuma jäänud Nõukogude Liidu okupatsioonialale.

Kuid ilma vastava ettevalmistuseta ei saanud ma võõrastele inimestele selgeks teha sellise ettevaatuse vajadust. Sel ajal ei suutnud ükski sakslane endale ette kujutada, et leidub inimesi, kes vaatamata sellele, et on igati süütud, ei taha kodukohta tagasi minna. Haiglast pidi mulle saama esialgne kindlus okupatsioonivõimude eest ja oletatav tüüfus andis selleks võimaluse, mida ei saanud jätta kasutamata. Usun, et tõelise tüüfusega oleksin samamoodi mõelnud.

Haiglas tehtigi üsna ruttu kindlaks, et mul tüüfust ei ole, vaid tegemist on ainult alatoitluse nähetega. Oma 179 cm pikkuse juures kaalusin ainult 54 kg. Olin mures, kas mind ikka haiglasse jäetakse. Õnneks oli arst, kes mind üle vaatas, arusaaja ja igati vastutulelik mees. Ära kuulanud mu avameelse selgituse, miks haiglasse jäämine on mulle praegu tähtis, nõustus ta mind seal pidama nii kaua kui see tal ilma eriliste probleemideta võimalikuks osutub. Ta kirjutas mulle kõrgustikupäikesekuuri, korraldas röntgenilisi uurimisi ja kasutas mitut ravi mu kosutamiseks.

Haiglast kirjutasin pika kirja Rolfi emale, pr. Heroldile, selgitades mu probleemi. Hiljem kui

ta mind haiglas mitmel korral külastas, rääkisime selle üle veel ja lõpuks suutsin teda veenda mu vajaduses vene võimudest eemale hoida. Olukorra lahendamiseks oli pr. Herold isegi nõus mind oma perekonna liikmeks võtma. Agara teoinimesena oli ta mu haiglas oleku ajal juba pinda sondeerinud sellise sammu astumiseks.

Jõululaupäeval kirjutati mind haiglast välja ja ma sõitsin Limbachi tagasi. Pr. Heroldi järelepärimised mu perekonda jäämiseks ei olnud veel reaalseid tulemusi andnud, kuid ta kindlameelne veendumus edus ja väga sõbralik tahe mind oma perekonda saada mõjusid mulle julgustavalt. Lasksin ennast isegi niikaugele viia, et külastasime pr. Heroldi kooliõde, kommunisti, et tema abi paluda peatusloa pikendamisel. Naiivne raamatukommunist, vaimustatud uue aja algusest Saksa maal ja vist selletõttu eriti heatahtlik, lubas oma mõju linnavalitsuses minu heaks kasutada. Muidugi esinesin selle tegelase ees rahvussakslasena ja põhjendasin Limbachi jäämise vajadust tervise parandamisega.

Pärast jõulu, 28. detsembril, tuligi koos pr. Heroldiga minna linnavanema jutule. Jutuajamine selle ametimehega kujunes pikaks ja ägedaks, kusjuures pr. Herold mind energiliselt toetas. Olin tõesti õnnelik kui linnavalitsuse ukse endi tagant sulgeda võisime, mul taskus peatusluba pikendatud kuni 28. veebruarini 1946. Muidugi olin saanud ka hoiatuse, et selle tähtaja lõppemisel pean ilmtingimata minema vene komandantuuri. Lubasin seda ka teha, ise olles täies teadmises, et ma lubadust kunagi ei täida. Aga kaks kuud minu olukorras tähendas mulle väga palju.

Nende kahe kuu jooksul pidin midagi ette võtma. Aga mida, selle jätsin esialgu hea õnne hooliks. Õnne oli mul tõepoolest olnud ja seda just sakslastega suhete loomise kaudu. Nii otsustasingi eesmärgiks seada kaks kõige kättesaadavamat tegevust – laiendada sidemeid kohalike inimestega ja kosutada tervist.

20.

Õnn ei petnud mind ka seekord. Tutvusin pr. Heroldi tööandjaga, riidevabriku omaniku Semmleri perekonnaga. Mind kutsuti sinna paaril korral lõunasöögile. Sealt alanud tutvus ja vastastikune sümpaatia arenes varsti ettepanekuks Semmleritelt tulla nende perekonda. Lasteta vanem abielupaar nägi minus vist saatuse poolt nende eluteele saadetud kasupoega. Uskumatult lühikese aja kasvas sõprus nendega delikaatseks probleemiks, mille keskpunktis seisin mina. Ühelt poolt tõmbas töösturite ahvatlev ettepanek, mis töötas mu ülesseatud tegevussuundade kiiret elluviimist. Teisel pool aga pidas mind kinni moraalne kohustus pr. Heroldi vastu, kelle haruldast abivalmidust ja ohvrimeelt ma olin tundma õppinud ja kasutanud.

Aga pr. Herold oli lesk ja teenis ainult kasinat ülalpidamist vabrikutöölisena. Tal oli nüüd tarvis hoolitseda oma sõjavangist tagasi tulnud poja eest, kes, nagu mina, kannatas alatoitluse tagajärgede all. Nii võisin talle üleliigseks koormaks muutuda. Kainelt tahtmatult tekkinud olukorra üle järgi mõelnud, otsustasin tasa ja targu tüürida jõukamate Semmlerite suunas. Nad võimaldasid mul vabrikus kergemaid töid teha ja see viis mind nendega tihti kokku. Sedasi areneski asi niikaugele, et juba veebruari alguses asusin Semmlerite juurde elama.

Seal sai minust, võiksin ütelda, hellitatud töösturivõsu ja ma kosusin kiiresti. Sel ajal elasid paljud veel hästi venelaste okupeeritud aladel, eriti väiksemates maakotades, mis polnud sõja jalgu jäänud. Paljudel jätkus veel vanu tagavarasid. Semmlerite riidevabrik oli natside ajal pidanud lühemaks ajaks oma ukseid sulgema. Sellest olid nad uute võimsustega teinud nii-öelda suure numbri ja saavutanud eelseid, mis võimaldasid neil ümbritseva puuduse keskel jõukalt elada. Kuigi kõik märgid näitasid juba 1946. a. alguses, et tulemas on teistsugused ajad, ometi ei püüdnud jõukad kulutamise piiri pidada. Võib-olla tunti seda alateadvuses ja just sellepärast võeti veel, mis võtta andis.

Varsti hakkaski teateid tulema ühe kui teise tehase natsionaliseerimisest. Peagi lisandusid veel halvemad uudised tehaste demonteerimisest ja Venemaale viimisest. Ka Semmlerid olid nende uudiste tõttu ärevil. [– – –]

21.

Semmlerite juures käis päevad läbi vilgas äritsemine. Igapäevasteks kundedeks olid punaarmee ohvitserid ja nende naised. Nende ihaldatumaks ostuobjektiks osutus pitsiriie. Nagu nad ise kinnitasid, polnud punaarmeelastele säärase äri tegemine küll lubatud, aga ometi harrastasid nad seda igal pool, otse kirglikult.

Semmlerite juurde tulid ohvitserid eranditult ühe ja sama tõlgi saatel. Üsna varsti sain temaga tuttavaks ja minu suureks üllatuseks selgus, et too hallipäine, energiline proua oli oma elupäevade enamuse Eestis veetnud. Pr. N. oli rahvuselt venelanna, abielus sakslasega, kes alles 1939. a. ümberasumise korras oli Tallinnast lahkunud. Tutvus temaga osutus hiljem üheks väga tähtsaks teguriks vabasse maailma pääsemisel.

22.

28. veebruaril sai mu peatusloa aeg täis. Ikka polnud veel midagi juhtunud, mis oleks andnud võimaluse siit pääsemiseks. Pidin endises vaimus edasi elama. Peatusloa pikendamine ei valmistanud mulle seekord palju muret. Selle saamiseks pidin vaid ühe õhtupooliku mööda saatma Frau Bürgermeisteri väga tähelepaneliku ja üliviisaka külalisena ning ühel mu „kasuvanemate“ õhtusöögil istuma ühes lauas Herr Bürgermeisteriga.

Kõik näis klappivat. Semmlerid olid vahepeal juba tulevikuplaanid minu jaoks välja mõelnud. Muidugi ei olnud need kooskõlas mu isiklike soovidega, aga antud olukorras võimaldasid ülihästi samas edasi elada. Minust pidi saama riidetööstuskooli õpilane.

Eraviisi kooli direktorile oli tehtud. Oli käidud ka kooli ruumidega, sisseseadega ja korraga tutvunemas. Käte oli jõudnud juba aprillikuu. Selle esimestel päevadel tõi postimees igasse majja suure paberilehe. Rasvaste tähtedega oli paberile trükitud käsk kõigile sõjaväes teeninud meeskodanikele, kes momendil linnas elavad, ilmuda antud kuupäeval vene sõjaväe komandantuuri küsitlemisele.

Käsk mõjus pommiplahvatusena kõigepealt mu armsatele „kasuvanematele“. Endal oli mul mõtlematult selge, et sinna ma ei lähe, aga südamesse löi kohe näriv mure, sest silmapiir edasimineku suhtes oli ikka veel sama tume nagu varengi. Mis saab edasi? Kuhu nüüd?

Veel samal päeval tuli Semmlerite juurde pr. N., väga äritatud olekus. Venelasele omase ägedusega kukkus ta komandantuuri käsku kritiseerima ja selle arvatavat otstarvet arutama. Samas avaldas ta ka arvamust, et minu päevad siin on loetud ja ma pean mõtlema venelaste mõjupiirkonnast lahkumisele.

Õhtupoolikul oli samal teemal jutuajamine pr. N. abikaasaga. Viimane rääkis kuulujuttudest, mis levida komandantuuri ringides ja mille kohaselt pidada läänetsoonides leiduma laagrid Baltikumist põgenenud inimestele. Laagrid olevat nagu mingid baltlaste kaitseasutused venelastele väljaandmise vastu. Ta soovitas mul ükskõik millist teed kasutades Läände põgeneda.

Põgusalt Väino Kaldma põgenemisest Briti tsooni ja tema edasisest eluteest

Semmlerite pereisa andis Kaldmale oma Berliinis elava venna ning veel rea aadresse Inglise ja Ameerika sektorites, samuti vajaliku toidumooni ja riietuse. Ta sõitis pr. Heroldi saatel jalgrattaga Leipzigsisse ja sealt Berliini, kus tal aitas orienteeruda Semmleri vend. Proua N-lt saadud aadressilt leidis ta 1939. aastal Eestist ümberasunud eestlase, kes teadis üht-teist läänetsoonide põgenike laagritest. Kaldma käis Berliinis Inglise sõjaväe komandantuuris, kus sai soovitusel minna omal jõul Briti tsooni. Jällegi õnnestus tal tänu lahketele abistajatele jõuda rongiga Wernigerodesse, mis asus juba Inglise tsooni lähedal. Sealgi sai ta kokku teda oodanud teejuhiga, ent viimane ei julgenud Kaldmat täiesti üle piiri viia.

Saanud mõningast teavet piiri kohta, sõitis põgenik metsatööliste bussiga hommikul linnast piiri poole, kus terve päeva vaatles eemalt tsooni piiril vahipostide liikumist. Ta meenutab: „Oli ilus varakevadine päev. Mets lõhnas, päike paitas ja vaikne tuul mängis metsaladvas rahustavat sümfooniat. Üksinda suurte, sammaldunud kivirahnude vahel lamades kadus aegamööda viimaste päevade pinevus, andes hinges ruumi ebaloomulikule rahule. Aga sedamööda kuidas päike õhtu tulekuga kuuselatvadele ligines, tuli pinevus jälle tagasi. Muutusin kannatamatuks. Siiski ei olnud aeg veel tõusta ja edasi minna.“

Väino Kaldma ületas tsoonidevahelise piiri öösel. Ta jõudis traattõkkeni, ronis selle alt läbi ning roomas piiri sihi rajamisel langetatud ja veel koristamata puutüvede vahel edasi, sentimeeter sentimeetri järel. Nii ta jõudis teisele poole sihti, ent astus seal komistamis- traadile ja kuulis kohe kerget kõrinat. Önn ei jätnud teda seekordki maha, sest tal õnnestus ettevaatlikult jalg traadilt eemaldada ning viimane takistus ületada. Mitme tunni järel jõudis ta maanteeni ja sealt peagi asulasse, kus nägi tänava algul silti „Krankenhaus Braunlage“. See oligi tema esimene siht teisel pool tsoonipiiri. Kaldma lõpetab oma mälestused: „Tundsin, et olen kohutavalt väsinud, aga väga, väga õnnelik. Pöördusin tagasi metsa alla. [– –] Esimest korda pärast vangilangemist Ukrainas 1943. a. tundsin end kindlana ja väljaspool hädaohtu. See oli ülev tunne, midagi suurepärasest ja uinutavat. Juba vajasidki silmad väsimusest kinni. Kähku laotasin vihmamantli põõsa alla maha ja uinusin kerratõmbunult, pea kaardimapiil, nagu peidetud ülestõstetud kuuekraesse.“

Briti tsoonist siirdus Kaldma peagi ameeriklaste tsooni, Kassel-Oberzwehreni põgenike- laagrisse, kuhu ta jõudis täpselt oma 23. sünnipäeval, 27. aprillil 1946. Seal abiellus ta Alviine Eibachiga, adopteerides Alviine poja. Hiljem sündis perre viis poega ja kolm tütart.

Põgenikelaagrist siirdus ta mais 1947 koos perega Belgiasse, kus töötas söekaevurina, ja 1950. aastal asuti ümber Kanadasse. Nad elasid peamiselt Kanada–USA piiri lähedal Põhja-Ontarios Sault Ste. Marie terasetootmise linnas. 1967. aastal elas selles linnas ligikaudu 300 eestlast, sh. mõned perekonnad nn. vana-eestlasi, kes olid Kanadasse tulnud kas enne või pärast Esimest maailmasõda. Viimased eestlaste kogukonna tegevuses ei osalenud.

Kaldma osales igati energiliselt eestlaskonna tegevuses. Aastatel 1950–1952 oli ta Kirkland-Lake'i eesti seltsi täienduskooli juhataja ja kooli ainus õpetaja, andes laupäeviti tunde. Tema lahkumise järel lõpetas see kool tegevuse. Alates 1950. aastate keskpaigast oli ta tegev Sault Ste. Marie eesti seltsis, mille liikmeskond veel 1970. aastatel oli 75–80 piires. Siin töötas Kaldma jällegi seltsi täiendus- ja pühapäevakoolis õpetajana ja kooli juhatajana ning oli veel samas linnas EELK koguduse esimees ja hooldusõpetaja asendaja. Aastatel 1978–1981 õppis ta Torontos Eesti usuteaduse instituudis, lõpetas selle esimese lennu ja ordineeriti juunis 1982, misjärel jätkas oma tööd kirikuõpetajana Sault Ste. Marie EELK koguduses.

Kaldma osales Kanadas veel Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu tegevuses, olles seal teatud perioodil abiesimees. Näib, et ta ei osalenud – vähemalt mitte juhtivalt – Kanadas „Narva“ pataljoni veteranide tegevuses. Võimalik, et vangilangenuna ei pidanud ta seda sobivaks. Väino Kaldma suri 5. juulil 1983 ja maeti Sault Ste. Marie kalmistule.